

O 30 aniversario da CEMMA

Alfredo López¹
José A. MARTÍNEZ CEDEIRA

RESUME

CEMMA (Coordinadora para o Estudo dos Mamíferos Mariños) cumpriu 30 anos de traballos de estudo, conservación e divulgación do medio mariño e unha gran parte da súa traxectoria desenvolveuna dende o Val de Miñor para toda o litoral de Galicia, como coordinación, instalacións e lugar de asentamento dos principais actores.

ABSTRACT

CEMMA (Sea Mammals studies coordinator) has turned 30 this year. Years of research, preservation and scientific dissemination about the maritime environment, from Val Miñor to other locations in the coast of Galicia, Cemma acting both as coordinator and reference headquarters.

1 s.cemmaorganizacion@gmail.com

INTRODUCCIÓN

Este ano 2020, a CEMMA cumpriu 30 anos de actividade dende a posta en marcha das recompilacións de traballos cetolóxicos, a pesar de que a legalización oficial da entidade foi no 1992. Daquelalevabamos xa dous anos de traballo centrados no establecemento dos obxectivos e na difusión do proxecto de coordinación. Houbo que tomar unha decisión respecto ao modelo organizativo a seguir, así que se decidiu integrar na CEMMA persoas individuais e persoas colectivas.

ORIXES

A orixe da CEMMA hai que buscala no traballo levado a cabo polo movemento ecoloxista galego na década dos 80, caldo de cultivo de moita rapazada, que aínda sen estar activa, pola súa curta idade e escaseza de medios, recibía os impactos mediáticos da loita social contra as verteduras radioactivas ou a caza de baleas. No ano 1990, no ámbito do Museo Luís Iglesias, da Universidade de Santiago de Compostela, foi onde se percibiu a necesidade de establecer un traballo de coordinación para tratar de tirar rendibilidade científica ao inxente labor levado a cabo mediante diversas accións que se estaban a realizar na costa: censos ornitolóxicos, detección de aves abeiradas, seguimento do lixo mariño, etc., co obxectivo de aumentar o coñecemento sobre as tartarugas e mamíferos mariños en Galicia.

A experiencia e coñecementos sobre estas especies, acumuladas por Penas Patiño & Piñeiro Seage (1989), viña de ser recompilada nun volume, aínda hoxe non

Exemplar de tartaruga común, *Caretta caretta*, en recuperación.

superado pola calidade do traballo e da edición. Tamén nesa época edita outro traballo de recompilación Fernández de la Cigoña (1990). Xa nos primeiros momentos destacaba a necesidade de dispoñer unha información biolóxica complementaria sobre a ecoloxía destas especies, máis alá dunha listaxe de varamentos.

Deste xeito, no ano 1991, tivo lugar a primeira xuntanza do que se deu en chamar Coordinadora para o Estudo dos Mamíferos Mariños-CEMMA, na que participaron os grupos ERVA, SGHN, CES, ANABAM e varias persoas non asociadas, mais interesadas a título individual (López, 2008). Os contactos foran realizados dende o Museo Luís Iglesias da USC, e nesta xuntanza considerouse necesaria unha coordinación cun fin común, abrindo un espazo no que se daba cabida a naturalistas, técnicos e tamén aos diferentes colectivos, atomizados na súa estrutura e funcionamento, e mesmo con diferenzas irreconciliables, así deu lugar á primeira recompilación de varamentos do ano 1990. Paralelamente estíbese procurando aumentar os fondos osteolóxicos para o propio Museo, e tratando de que callara unha exposición sobre a caza da balea, proposta ao Museo do Pobo Galego, coa idea de afianzar definitivamente o peche desta actividade.

Mais, unha mudanza na dirección do Museo, coa conseguinte falla de interese nos incipientes proxectos, obrigou a reconsiderar a estratexia organizativa, acordándose a necesidade de continuar co obxectivo inicial: estudo, divulgación e conservación das tartarugas e mamíferos mariños en Galicia. Deste xeito, constitúese un grupo de traballo integrado por persoas e entidades, á fronte do cal propúxose a Alfredo López, que ao non formar parte de ningún colectivo, a aquela altura, garantía esa imparcialidade que permitía a máxima interrelación entre todos eles.

Os primeiros traballos comezaron coa posta en marcha da Rede de Varamentos, mediante a recompilación dos datos procedentes doutros labores costeiros, e tamén coa recollida de datos e mostras dos exemplares varados. Ao mesmo tempo comezaron os contactos con grupos de investigación para poder chegar a analizar as mostras recollidas. Buscáronse relacións co Instituto Español de Oceanografía (Lens e López, 1992) e co Instituto de Investigacións Mariñas-CSIC, para tratar de abordar diferentes estudos relacionados coa distribución, contaminantes, xenética e dieta. Foi no equipo de cefalópodos do IIM-CSIC (González et al., 1994) onde se atopou mellor acollida, servindo de contacto coa Universidade escocesa de Aberdeen-UABD, que contaba cunha importante traxectoria de investigación eco-cetolóxica.

Dos primeiros traballos, realizados cos contidos estomacais duns poucos exemplares (González et al., 1994), pasouse a desenvolver importantes estudos tróficos de cetáceos, a nivel europeo ou mundial, en poucos anos (Santos et al., 2004). Isto foi debido ao elevado número de varamentos que se rexistran na nosa costa, e, polo tanto, á gran cantidade de mostras recollidas. Antes de 1990, os rexistros indicaban unha media de 30 varamentos ao ano, pasando en menos de cinco anos a superar os 150 exemplares anuais (López, et al., 2002) e as cifras destes últimos anos acadan máis de 400 exemplares. O traballo específico e sistemático estaba dando os seus froitos.

No 1997 impulsouse unha base de datos Ibérica e Macaronésica de varamentos atlántica ATLANCETUS (Sequeira et al., 1999) sen continuidade por falta de financiamento, mais serviu de modelo á base de varamentos do Mediterráneo MEDACES (<http://medaces.uv.es/>).

IMPULSO Á REDE DE VARAMENTOS

Deste xeito, no ano 1998, deu comezo un proxecto internacional con financiamento europeo levado adiante polo IIM-CSIC e a UABD, mediante o que se puxo en marcha a primeira Unidade Móbil, asentada dende o principio en Gondomar. Pouco despois, coa recollida dun cachorro de arroaz boto varado vivo na Foz do Miñor, deu comezo o labor de rehabilitación, coa incorporación ao equipo do veterinario catalán Josep María Alonso Farré (Alonso et al., 1999). Este impulso permitiu un importante aumento de asociados e voluntariado, podendo abordar os primeiros pasos a nivel da monitorización das poboacións no mar, mediante a realización de observación costeira, embarques nas rías e na plataforma e iniciando a metodoloxía da foto identificación.

Os proxectos no IIM-CSIC permitiron abordar por primeira vez en Galicia, e dun xeito extenso en toda a flota, o impacto das capturas accidentais, comprobando como poden superar máis de 1000 exemplares de cetáceos anualmente (López e Valeiras, 1997; López et al., 2002).

Coa finalización dos proxectos, en 2001, remataron tamén as relacións directas co IIM-CSIC, poñendo en marcha o primeiro centro de operacións, situado en Nigrán, dende onde poder realizar a coordinación da asistencia aos varamentos, e alí continúa, ampliado coa Unidade de Coidados Intensivos-UCI, para a rehabilitación de pequenas tartarugas e lobos mariños. Tamén se afianzou e ampliou a colaboración co Acuario do Grove, para levar a cabo os traballos de recuperación de fauna, integrando esta actividade no labor educativo da instalación, evitando a incorporación de mamíferos mariños para exhibición por parte da empresa.

A chegada do Nauja, un barco veleiro clásico danés que levaba o nome de “gavota” en idioma inuktituk, ao Grove permitiu a posta en marcha de campañas específicas para a monitorización das poboacións de cetáceos nas Rías Baixas e na plataforma do

Os arroaces, *Tursiops truncatus*, son os cetáceos que viven máis cerca das comunidades humanas.

sur de Galicia. O financiamento destas actividades, mantíñase a través dos convenios de colaboración establecidos coa Xunta de Galicia e mediante convocatorias públicas de axudas das administracións, fundacións ou empresas.

A marea negra do Prestige marcou un fito nos labores de asistencia á fauna mariña ameazada varada. Entre os anos 2002-2003 asistíronse máis de 100 tartarugas mariñas e case 500 mamíferos mariños, algúns deles relacionados directamente ca vertedura (López et al., 2003). O financiamento chegado despois deste feito, ademais de manter as campañas de monitorización que estaban en marcha, abriu novas liñas de actuación, como os estudos de acústica e a posta en marcha da Rede de Observación Costeira.

Dende o ano 2003 ao 2011 as campañas de monitorización foron intensas. Mantívose a Rede de Varamentos, a monitorización costeira, coa realización de mostraxes mensuais, e leváronse a cabo entre 10 e 20 campañas marítimas anuais (López et al., 2003b), intensificándose o labor de fotoidentificación, abríndose as portas a mostraxes impensables ata o momento: as campañas oceánicas no Banco de Galicia (Llavona et al, 2011; López et al., 2011) e a monitorización aérea. Dende o punto de vista da divulgación e educación ambiental, editáronse vídeos, colaborouse co programa AUGAMAR da Xunta de Galicia, púxose en marcha a exposición itinerante *Golfiños na proa* e tamén unha exposición monográfica sobre a caza da balea.

CRISE E LATENCIA

As dificultades económicas que se estableceron nun ámbito de crise social, a partir de 2010, coa consecuente falla de financiamento, minguou moito a realización das actividades ambientais en xeral, e as da CEMMA en particular, chegando a manter operativa a Rede de Varamentos durante varios anos sen contar con financiamento ningún. Supuxo un tremendo paso atrás na conservación mariña. O tirapuxa

Golfiños comúns, *Delphinus delphis*, a especie de cetáceo máis abundante do mar de Galicia.

de competencias entre o Goberno galego e do Estado, na liña da recentralización, tamén abriu espazos de incerteza nalgúns aspectos relativos á conservación das especies mariñas ameazadas.

Esta situación levou ao abandono de determinadas liñas de traballo, como as campañas oceánicas e a acústica, que precisan dun sólido soporte económico, tamén á fractura da continuidade na monitorización de cetáceos, e a dificultades para abordar os traballos específicos de asistencia aos animais en recuperación, coa desestimación do proxecto de centro de recuperación oficial que a Xunta tiña previsto para Baiona.

Actualmente a Rede de Varamentos e a asistencia aos animais vivos estase mantendo en base aos convenios coa Xunta de Galicia, mais cunha achega económica moi precaria, e coa procura de financiamento externo, estimado nun 60% das necesidades anuais.

O labor de monitorización foi recuperado, en 2018, coas Campañas Marítimas Participativas a través da participación do público nos embarques, non son campañas específicas de grande alcance pero cobren a posibilidade de estar todos os anos no mar.

DINAMIZACIÓN E LABOR REIVINDICATIVO

A CEMMA caracterizouse por constituír un potente grupo de traballo, imprimindo dinamización non só no voluntariado de traballo de campo, senón tamén nos equipos de investigación. Algúns equipos das Universidades galegas conseguiron levar a cabo traballos centrados en diferentes campos de estudo da ecobioloxía dos cetáceos, algo imposible sen a existencia da Rede de Varamentos e o Banco de Mostras.

A pesar de que o labor reivindicativo nunca foi un obxectivo directo da CEMMA, leváronse a cabo campañas puntuais, como a do ano 1994, en contra das redes de deriva no Golfo de Biscaia, un problema que afectaba moi negativamente á fauna mariña e a campaña en contra da caza de baleas por parte de Xapón e os países nórdicos, ou campañas puntuais en contra dos portos exteriores, da enerxía eólica mariña, etc. achegando a información dispoñible das poboacións de cetáceos na revisión dos informes de impacto ambiental. A CEMMA tamén se integrou na *Plataforma Nunca Máis* ou en *Queremos Galego*, acompañando e apoiando diversas reivindicacións máis alá dos seus obxectivos estatutarios, conscientes do espazo que se ocupa no país que vivimos.

IMPLANTACIÓN SOCIAL

A pesar do seu intenso labor, e a repercusión mediática, a CEMMA segue a ser unha cativa entidade ambiental. Conta con 180 asociados, dos cales cinco son os colectivos: ERVA, CES, ANABAM, HABITAT e ADEGA. Ademais, cun importante equipo de voluntariado composto por unhas 200 persoas que colaboran en diferentes actividades, aínda que nos últimos anos a súa participación está condicionada pola falla de proxectos, e actualmente coas limitacións da COVID. Puntualmente cóntase coa colaboración de alumnado universitario en prácticas ou de persoas que están a realizar servizo social e que participan nos labores de voluntariado.

A CAZA DA BALEA

Insistiuse sempre na reclamación, orixe do noso nacemento no ano 1990, da necesidade da posta en marcha dun Museo da Balea en Galicia, que recollese a actividade histórica e moderna da caza, co ánimo de que se destacase a entrega do último arpón baleeiro como acto de conciliación social e de paz entre as persoas humanas e as persoas cetáceas.

O peche das factorías baleeiras a mediados da década dos 80 deixou unha fenda social en Galicia que aínda non foi fechada. Coas exposicións, audiovisuais e actos tratábase de visibilizar a actividade histórica, e, sobre todo, o esforzo social para o peche da caza. Poñendo no punto central os esquecidos protagonistas: traballadores/as das factorías e o movemento ecoloxista, na reclamación dese tan necesitado museo (López, 2014). Deste xeito desenvolveu o proxecto “Galicia no lombo da balea”, gravando un vídeo dos últimos protagonistas da caza da balea (<https://www.youtube.com/watch?v=Re20fiPRFbM>), realizando un estudo xenético dos restos da caza antiga (Rey-Iglesias et al., 2018) e localizando, replotando e recollendo un maxilar de balea vasca que permanecía soterrado e afundido nas augas do porto de Bares, e que serviu de elemento central dunha exposición sobre a caza da balea, realizada no Museo Massó.

CENTRO DE RECUPERACIÓN

Dende o ano 1997 fomos conscientes da necesidade de contar cun centro de recuperación para a fauna mariña ameazada en Galicia. Daquela, os lobos mariños recollidos vivos eran enviados ao centro de recuperación de Pieterburen, en Holanda, as tartarugas mariñas eran devoltas ao mar en canto se recollían, e cos cetáceos vivos

Lobo mariño cincento, *Halichoerus grypus*, en recuperación na Unidade de Coidados Intensivos de Nigrán.

practicamente nada se facía. O proxecto deu moitas voltas, ata que no ano 2009 a Xunta contaba con plans, financiamento e ubicación en Baiona, só había que acometer a construción, mais a crise eliminou toda posibilidade, polo que houbo que buscar alternativas. Esta buscouse na instalación de unidades de coidados intensivos-UCIs, como Establecemento Veterinario. Actualmente dispónse do situado nas instalacións de Nigrán e, adicionalmente, cóntase coa colaboración doutras institucións, como o Acuario do Grove ou o Instituto Galego de Formación en Acuicultura-IGafa, para a segunda fase da recuperación. Estas actividades enmárcanse dentro do funcionamento da Rede de Varamentos baixo a responsabilidade da Xunta de Galicia que proporciona as autorizacións e parte do financiamento.

CAMPAÑAS OCEÁNICAS

Durante moitos anos consideramos case imposible poder chegar a abordar a monitorización das poboacións de cetáceos máis alá do beiril da plataforma, mais, entre os anos 2006-2007 e 2009-2011, conseguimos levar a cabo cinco campañas no Banco de Galicia. Entre os anos 2007-2010 levamos a cabo as Campañas Thunnus, estudando os cetáceos asociados á costeira do bonito, que pesca entre as Açores, Golfo de Biscaia e Gran Solé. Deste xeito conseguimos abordar as campañas oceánicas de seguimento de grandes cetáceos e achegar información relativa á súa situación (Martínez-Cedeira et al., 2009).

A VOLTA Á COSTA DE GALICIA

Tamén nos parecía imposible realizar unha campaña específica de monitorización de cetáceos nas augas da plataforma ao longo de toda a costa galega e por fin conseguímolos a través das campañas PHOCOEVAL, en 2015, nas que se percorreu toda a costa na procura das toniñas, tanto en barco como en avión (Martínez Cedeira e López, 2016).

RECOMPILACIÓN DE RESULTADOS

Entre 1990 e 2019 foron recompilados 7078 varamentos de tartarugas e mamíferos mariños, sendo a maioría cetáceos (85%), seguidos de tartarugas mariñas (8%) e lobos mariños (3%), unha pequena proporción son quenllas, sobre todo momos e mesmo lontras (3%). Foron detectados 510 exemplares varados con vida, 301 liberados, a maioría cetáceos, (o 58,7%), e 187 ingresados (36,6%), na maior parte tartarugas e lobos mariños, destes exemplares ingresados foron rehabilitados e librados un total de 109 (o 58,2%), polo que se ve que no caso das tartarugas e lobos mariños a taxa de éxito é alta.

A campaña de monitorización costeira, entre 2003-2011, indica que foron realizadas 3696 repeticións nos 53 puntos da rede, aínda que centrados en 30, durante 2275 horas, e realizados 794 avistamentos de 7 especies de cetáceos.

As campañas marítimas ofrecen un resultado de 61721 km percorridos no mar, en 6183 horas, e foron rexistrados 2143 avistamentos de 15 especies cunha taxa de encontro dun avistamento cada 28,8 km percorridos.

Na campaña PHOCOEVAL a campaña marítima foi de 18 días de duración con máis de 144 horas de observación en navegación e case 1386 km navegados, realizáronse 144 avistamentos, pertencentes a oito especies de cetáceos, entre os que destacan as baleas e as candorcas, as toniñas foron o 6%. Na campaña aérea realizáronse 1280 km en 6,1 horas de voo, con 114 avistamentos, dos que a toniña supuxo o 4,1%.

A pesar de que a maior parte dos cetáceos observados son golfinhos comúns, tamén foron observados toniñas, arroaces, arroaces botos e caldeiróns, balea común, balea alibranca e candorcas.

Nas campañas de fotoidentificación de arroaces foron percorridos 19.000 km en 1444 horas, nos que se fixeron 577 avistamentos, cunha media de 2,6 h de observación e 32,9 km percorridos por avistamento. Obtivéronse miles de fotografías das que se identificaron máis de 500 aletas diferentes, algúns dos exemplares seguidos máis de 20 anos (López et al., 2019). Neste período foron rexistrados máis de 6000 avistamentos no mar, moitos deles oportunistas, sendo a maior parte arroaces preto da costa.

O esforzo mereceu a pena, agora podemos dicir que empezamos a saber algo da fauna mariña ameazada en Galicia, mais canto máis sabemos máis interrogantes xorden.

A XEITO DE CONCLUSIÓN

Durante estes anos chegaron a facerse cousas extraordinarias, e mesmo consideradas inverosímiles alá polo ano 1992, sobre todo, achegar un coñecemento indispensable para a conservación en base a todos os traballos realizados.

Rescate dun arroaz, *Tursiops truncatus*, enmallado nunha rede na ría de Pontevedra.

Os retos de cara ao futuro son o mantemento das series temporais de datos a longo prazo, en base á Rede de Varamentos e ás campañas de monitorización. Potenciar a capacidade de actuación das Unidades Móviles de asistencia a varamentos e mellorar os servizos do Establecemento Veterinario para a rehabilitación dos animais vivos, se non se consegue un Centro de Recuperación específico. Afianzar o Banco Biolóxico de Mostras. Ampliar os estudos ecobiolóxicos e, sobre todo, abordar os labores de conservación da toniña e do arroaz.

A experiencia indícanos que Galicia merecía un Instituto de Investigación Ceto-lóxica multidisciplinar e, se houbera o financiamento necesario, contaría cunha ducia de profesionais altamente cualificados, material biolóxico e sobrada capacidade para traballar a pleno rendemento todo o ano.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALONSO JM., LÓPEZ A., BENAVENTE P. & RODRIGUEZ LOURENZO J. 1999. *One week maintenance of a juvenile Risso's dolphin (Grampus griseus) during a rehabilitation attempt in north-western Iberian Peninsula*. XIII Annual Conference of the European Cetacean Society, Valencia, Spain, 5-8 april 1999.
- FERNÁNDEZ DE LA CIGOÑA, E. 1990. *Os cabaleiros do mar: baleas e golfinhos das nosas augas. Guía dos cetáceos de Galicia e Iberia*. Ser. Natureza Galega - Tomo III. Asociación Galega para a Cultura e a Ecoloxía (AGCE), Vigo. 162 pp.
- GONZÁLEZ, A., LÓPEZ, A. GUERRA & BARREIRO, A. 1994. Cephalopods in the diet of marine mammals stranded off the coast of Galicia (NW Spain). *Fisheries Research* 21 (1-2): 179-191 (December)
- LENS, S. & LÓPEZ, A., 1992. Marine Mammals stranded on the Galician coast (NW Spain) in 1991. *International Council for the Exploration of the Seas (CM Papers and Reports)* C.M. 1992/N:16, 9 pp. <https://core.ac.uk/download/pdf/71778337.pdf>
- LLAVONA, A.; MARTINEZ-CEDEIRA, J.; COVELO, P.; MORALES, X.; DIOS, J.J.; BRACALI, V.; PÉREZ, P.; GARCIA, J.A.; SANTOS, L. AND LOPEZ, A. 2011. INDEMARES project: identification of special areas of conservation for cetaceans at "Galician Bank" and "Avilés Canyon" (Atlantic and Cantabrian sea) for Natura 2000. *25th Annual Conference of the European Cetacean Society*. 21-23 Mayo 2011, Cádiz, España.
- LÓPEZ A., MARTÍNEZ CEDEIRA J., MARISCAL P. (2019). Catálogo TurGaSur de fotoidentificación dos arroaces (*Tursiops truncatus*) de Galicia Sur e manual de boas prácticas de navegación. CEMMA. Fundación Biodiversidad-Ministerio para la Transición Ecológica. https://www.dropbox.com/s/b0souvk79uuoqz/Catalogo%20TurGaSur_CEMMA_2019_Alta.pdf?dl=0
- LÓPEZ, A. & VALEIRAS, X., 1997. Causes of mortality and suspected by-catches by gross post-mortem examination of cetacean strandings on the Galician coast (NW Spain). *European Research on Cetaceans*, 11: 42-44.
- LÓPEZ, A. 2008. *15 anos da CEMMA: 1992-2007. Ferramentas para a conservación mariña*. CEMMA. 54 pp. [internethttps://www.dropbox.com/s/bg4plhx8erizlx2/CEMMA_Ferramentas_Conservacion_Marina_revisadofebreiro%20DEF2.pdf?dl=0](https://www.dropbox.com/s/bg4plhx8erizlx2/CEMMA_Ferramentas_Conservacion_Marina_revisadofebreiro%20DEF2.pdf?dl=0)

- LÓPEZ, A. 2014. Historia ambiental antiga das baleas do Atlántico Norte, Galicia no lombo da balea. *Eubalaena*: 3-27 pp.
- LÓPEZ, A., COVELO, P., VÁZQUEZ, J.A., MARTÍNEZ, J.A., CALDAS, M., LAGO, R., LLAVONA, A. E ALONSO, J.M. 2011. Bases para a conservación e xestión das especies de cetáceos ameazadas nas augas Atlánticas e Cantábricas. *Eubalaena* :12. 62 pp. (https://www.dropbox.com/s/6iitg60hmdoto9e/Eubalaena_12.pdf?dl=0)
- LÓPEZ, A., SANTOS, M. B., PIERCE, G. J., GONZÁLEZ, A. F., GUERRA, A., VALEIRAS, X. & WANG J., 2002. Trends in strandings and by-catch of marine mammals in north-west Spain during the 1990s. *J. Mar. Biol. Ass. UK*, 82: 916/1-9. doi.org/10.1017/S0025315402005805
- LÓPEZ, A.; ALONSO, J.M.; SIERRA, P. CEDEIRA, J.A., SANTOS, J.J. 2003. Short-term effects of the Prestige oil spill in marine mammals, sea turtles and sea birds of the Galician (NW Spain) coast. 17th annual conference ECS, Las Palmas de Gran Canaria, Spain, 9-13 of march, 2003.
- LÓPEZ, A.; JOSE M. CEDEIRA, MARA CALDAS, ROSA CARRIL, PORFIRIO SOLLA Y ANGELA LLAVONA. 2003b. Monitorización de las poblaciones de cetáceos en la plataforma de Galicia (NW. SPAIN). 4° SIMPOSIO sobre el MARGEN IBÉRICO ATLÁNTICO / 4° SIMPOSIO sobre a MARGEM IBÉRICA ATLÁNTICA/4th SYMPOSIUM on the IBERIAN ATLANTIC MARGIN. 7-10 de xullo 2003.
- LÓPEZ, A.; SANTOS, M.B.; PIERCE, G.J.; GONZÁLEZ, A.F.; VALEIRAS, X. E GUERRA, A. 2002. Trends in strandings and by-catch of marine mammals in northwest Spain during the 1990s. *J. Mar. Biol. Ass. UK*, 82:3916/1-9. doi.org/10.1017/S0025315402005805.
- MARTÍNEZ CEDEIRA, J.A. & LÓPEZ, A. 2016. Proxecto PHOCOEVAL: monitorización marítima e aérea da toniña en Galicia. *Cerna* 76: 44-47.
- MARTÍNEZ-CEDEIRA, J.; CALDAS, M.; FERNÁNDEZ, E. AND LÓPEZ, A. 2009. Thunnus survey: cetaceans of the albacore tuna fishery along the bay of Biscay and Grand Sole. *23th Annual Conference of the European Cetacean Society and associated workshops*, 2009. Turkey.
- PENAS-PATIÑO, X. M. & PIÑEIRO-SEAGE, A., 1989. *Cetáceos, focas e tartarugas das costas ibéricas*. Consellería de Pesca. (Xunta de Galicia). Santiago de Compostela. 379 pp.
- REY-IGLESIAS, JOSE A. MARTÍNEZ-CEDEIRA, ALFREDO LÓPEZ, RUTH FERNÁNDEZ, PAULA F.CAMPOS. 2018. The genetic history of whaling in the Cantabrian Sea during the 13th–18th centuries: Were North Atlantic right whales (*Eubalaena glacialis*) the main target species?. *Journal of Archaeological Science*. 18: 393-398.
- SANTOS, G.J. PIERCE, A. LÓPEZ, J.A. MARTÍNEZ, M.T. FERNÁNDEZ, E. IENO, E. MENTE, C. PORTEIRO, P. CARRERA & M. MEIXIDE. 2004. Variability in the diet of common dolphins (*Delphinus delphis*) in Galician waters 1991- 2003 and relationship with prey abundance M.B. ICES CM 2004/THEME SESSION Q:09.
- SEQUEIRA, M., SILVA, M., LÓPEZ, A., GAYOSO, A., PÉREZ, C., HERRERA, R., LENS, S., BARREIROS J. P. & FREITAS L., 1999. Cetaceans strandings in the Northeastern Atlantic: The ATLANCETUS project. *European Research on Cetaceans*, 13, 260-181.